

ВІКТОР ВІКТОРОВИЧ ЛАЗАРЄВ,

кандидат юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра теорії та історії держави і права;

 <https://orcid.org/0000-0001-9468-0497>,

e-mail: judge2101@gmail.com

КОНЦЕПЦІЇ РОЗУМІННЯ СУТНОСТІ КАТЕГОРІЇ «ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ»

Визначено основні підходи до розуміння поняття «зловживання правом» у вітчизняній науковій думці. Наголошено, що неоднозначне сприйняття цього правового явища зумовлює потребу в чіткому визначенні його правової природи та сутності. Наведено основні характеристики, завдяки яким поняття «зловживання правом» відрізняється від понять «протиправна дія» та «правомірна поведінка». Виокремлено юридичну та суб'єктивну передумови зловживання правом. Перелічено обставини, наявність яких сприяє можливості зловживання правом, окреслено його ключові ознаки. На основі систематизації різних наукових поглядів щодо проблеми зловживання правом виокремлено основні концепції, на основі яких розглядається його юридична природа.

Ключові слова: право, зловживання правом, філософське розуміння, концепція, правозначуща поведінка, юридична відповідальність.

Оглядова стаття

ВСТУП. Інститут зловживання правом є відносно новим в українському законодавстві та недостатньо опрацьованим у вітчизняній юридичній науці, а доробки дослідників у цій сфері є значною мірою суперечливими та стосуються лише деяких галузевих аспектів цієї правової категорії. Як юридична наука, так і судова практика не дають нам чіткої відповіді щодо правозастосування та єдиного тлумачення змісту цієї правової категорії та механізму кваліфікації. Відповідним є і невисокий рівень юридичної техніки із цього питання, що дає підстави вважати проблему зловживання правом актуальним питанням сучасної правової науки. Незважаючи на те, що проблема зловживання правом досліджувалась ще за часів римського права, ступінь наукової розробки є досить невисоким. Як правило, праворозуміння цієї правової категорії зводиться до осмислення зловживання правом крізь призму цивільного або господарського права, хоча існування галузевої правової категорії неможливе без загальнотеоретичного підґрунтя.

Актуальність проблеми посилюється внаслідок суперечливості самого об'єкта дослідження – категорії «зловживання правом», невизначеності його сутності та правової природи. Сучасна юридична думка виявляє інтерес до цієї проблеми, з'ясування законності функціонування означеного явища, розробки превентивних методів боротьби зі

зловживанням правом на якісно новому рівні, зокрема законодавчому, а відповідно і створення теоретичного підґрунтя науки щодо підходу до праворозуміння досліджуваної категорії. Таким чином, необхідність вирішення окреслених проблем зумовлює потребу в аналізі наявних поглядів і теорій та формуванні єдиного погляду на досліджуване явище на загальнотеоретичному та первинному рівнях, що і свідчить про актуальність нашого дослідження. З огляду на певну системність, взаємозалежність і взаємозв'язок правових явищ для вдосконалення теоретичної розробки цієї правової категорії доцільно підняти вивчення правової категорії «зловживання правом» на систематизований, якісно новий загальнотеоретичний рівень. Соціальна шкода від зловживання правом виявляється в руйнуванні основ, на яких базуються фундаментальні цінності громадянського суспільства та ідеї правової держави, і, як наслідок, у розвитку нігілістичного ставлення до права, а зрештою у зростанні кількості правопорушень і злочинів. Небезпека зловживання правом також полягає в тому, що зовні воно завжди виглядає як дія особи, що відбувається в межах формально належного їй права, і поки не буде доведена спрямованість дії на завдання шкоди іншим особам, навіть якщо це вже відбулося, вона залишається некараною. Тобто встановити намір особи заподіяти шкоду іншій особі шляхом користування своїм правом на

практиці досить важко. До вказаного слід додати, що чинне законодавство України, присвячене питанням зловживання правом, унікальне тим, що практично в жодному з нормативно-правових актів не подано дефініції «зловживання правом». Водночас у багатьох нормативно-правових актах сформульовано переліки діянь, які, на думку вітчизняного законодавця, є зловживанням правом і розглядаються ним як злочини та правопорушення.

Доволі цікавим є певне несприйняття або заперечення існування феномена зловживання правом деякими науковцями взагалі. Також слід зазначити, що більшість учених розглядають зловживання правом як складну юридичну конструкцію і не бачать необхідності в детальному термінологічному й етимологічному аналізі. Можлива причина криється в такому: одна група науковців повністю заперечує це поняття та вважає його протиріччям, позбавленим здорового глузду, інші дослідники тлумачать термін досить буквально: як «використання права на зло» у тих випадках, коли уповноважений суб'єкт наділений суб'єктивним правом, діє в його межах, але завдає певної шкоди правам інших осіб або суспільству в цілому.

Зрозуміло, що такий підхід не є достатньо виправданим та об'єктивним, оскільки отримання достовірного знання про сутність того чи іншого правового явища неможливе без використання сукупності методологічних прийомів, засобів юридичної гносеології. Тому відповідна нечіткість, неточність, суперечливість правових термінів веде до їх свавільного тлумачення і внаслідок цього породжує помилки у правозастосуванні, а відповідно і у кваліфікації фактів, явищ і діянь (Мілетич, 2011, с. 60–61). Саме це актуалізує питання дослідження концепцій зловживання правом, що має на меті впорядкування суспільних відносин у державі.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Метою статті є проведення комплексного аналізу сутності категорії «зловживання правом» та вивчення концепцій, що висуваються дослідниками щодо його розуміння.

Мета конкретизується в таких завданнях:

1) визначити основні підходи до розуміння категорії «зловживання правом»; 2) встановити співвідношення зловживання права і правозначущої поведінки; 3) виокремити основні концепції, притаманні зловживанню правом.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Формулювання методологічних засад наукового дослідження є його невід'ємною частиною. Методологічною основою наукового дослідження

вважають методичні засоби (та їх сукупність), які вчені використовують для наукового дослідження як дійсності, так і змісту певних абстрактних понять. До філософських засад методології дослідження сутності зловживання правом можемо віднести такі категорії: онтологія, гносеологія, аксіологія. Щодо предмета нашого дослідження саме онтологія права має визначати контекст існування процесів зловживання правом, передумов, зважаючи на які з'являється досліджувана нами категорія, і ті наслідки, до яких вона призводить. Гносеологічний аспект філософських засад методології дослідження зловживання правом зумовлює особливості пізнання досліджуваного феномена через виокремлення форм та методів прояву зловживання правом. Завдяки гносеології права проведено дослідження понятійно-категоріального апарату, що стосується проблематики цієї статті. За допомогою використання аксіологічного методу було осмислено сутність зловживання правом та опрацьовано підходи до інтерпретації цієї категорії.

Діалектичний підхід дозволив дослідити зловживання правом у контексті його взаємозв'язку з іншими процесами, об'єктами та явищами. З метою осмислення сутності зловживання правом було застосовано порівняльно-правовий (компаративний) підхід, що ґрунтується на уявленнях про відкритість, діалогічність. Логічний підхід дозволив осмислити факти багатостороннього розуміння досліджуваного явища. Компаративістський підхід уможливив здійснити порівняння підходів різних дослідників до сутності зловживання правом і уніфікувати ці підходи. Системний підхід став у нагоді для визначення системних зв'язків між зловживанням правом і правомірною поведінкою та правопорушенням. За допомогою функціонального підходу висвітлено особливості існування зловживання правом у правовій державі. Антропологічний підхід дозволив дослідити категорію «зловживання правом» у розрізі прив'язки до поведінки людини. Водночас цей підхід обґрунтовує необхідність чіткого розуміння сутності досліджуваного явища і належного нормативного регулювання.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. Особливим видом правової поведінки, що останнім часом привертає до себе все більше уваги юристів-науковців і практиків, є зловживання правом, яке полягає у використанні громадянами своїх прав у спосіб, що суперечить призначенню права, внаслідок чого завдаються збитки суспільству, державі, окремій особі. Зловживання правом є даремним здійсненням права (наприклад, удавані

угоди, фіктивні шлюби), що відображається в певних несанкціонованих діях, які завдають шкоди іншій особі або загрожують чужому праву. Протиправність поведінки як одна з юридичних ознак правопорушення тут чітко не виражена. Тому деякі вчені не вдаються до розуміння зловживання правом як виду правопорушення (Барабаш, 2016, с. 5). Водночас цей вид правозначущої поведінки не можна вважати і правомірною поведінкою, оскільки остання є соціально корисною. Тому зловживання правом – це феномен або правомірної поведінки (за критерієм оцінювання з точки зору букви закону), або протиправної поведінки (виходячи із духу права) (Барабаш, 2016, с. 5). Визначення чіткої належності зловживання правом до різновиду правозначущої поведінки можливе лише завдяки проведенню ґрунтовних теоретичних досліджень в означеному напрямі.

Теоретичне дослідження проблеми зловживання правом починається з визначення меж права, які шукати необхідно перш за все в законі, оскільки він, встановлюючи те або інше суб'єктивне право, визначає його зміст, а тим самим і межу. Хотілося б водночас зазначити, що саме законом визначається зміст і обсяг суб'єктивних прав. Але якщо при цьому розуміти тільки конкретні норми позитивного права, які надають особі суб'єктивне право, то такий висновок не видаватиметься правильним. Адже суб'єктивне право особи визначається всією сукупністю правових норм. Конкретні норми закону передбачають міру можливої дозволеної поведінки особи, встановлюючи загальні правила, але вони не можуть визначати всієї сукупності можливих ситуацій їх практичної реалізації (Полуектов, 2008, с. 34) у вітчизняній політико-правовій практиці.

Значна кількість наукових розвідок, присвячених проблемі зловживання правом, починається з етимологічного дослідження самого визначення поняття «зловживання правом». Науковці вказують, що воно дослівно означає «використання право на зло». Тому вбачається слушним твердження, що головна складність полягає в неприйнятті або відмові від існування зловживання правом як правового явища. Можливо, така позиція залежить від того, прихильниками якої теорії походження права є ті чи інші вчені. Якщо вони є представниками природного права, то мають позицію, згідно з якою право ніяк не може бути спрямоване на спричинення зла, тому що воно являє собою етичний мінімум, зведені в закон моральність і справедливість. Прихильники теорії позитивізму спираються у своєму дос-

лідженні на дефініції, визначені законом, а якщо законодавець не надає чіткого формулювання тих чи інших понять, вони або опиняються у глухому куті, оскільки виявляють відсутність більш-менш прийняттого визначення, або взагалі пропонують виключити відповідну статтю, не знайшовши чіткої законодавчої дефініції. Цілком імовірно, що відмова тих чи інших дослідників від поняття «зловживання правом» криється саме в наведених вище поглядах (Свердліченко, 2017, с. 358; Хохлова, 2020, с. 25).

У правовій доктрині зловживання правом розглядається як особливий вид правової поведінки, який полягає в соціально шкідливих вчинках суб'єкта права, у використанні своїх прав забороненими способами, що суперечать цільовому призначенню права, і в учиненні дій, котрі виходять за межу наданих законом прав, якщо ці межі й цільове призначення права встановлені законом (Олійник, 2013, с. 84). Отже, зловживання правом – соціально шкідлива поведінка, яка суперечить призначенню права, коли суб'єкт завдає шкоди іншим учасникам правовідносин. При цьому він, зловживаючи правом, не порушує юридичних приписів, не посягає на будь-чий права та законні інтереси, але ускладнює та обмежує їх здійснення.

Законодавець, закріпивши у ст. 13 Цивільного кодексу України таку норму, фактично прирівняв зловживання правом до правопорушення й передбачив відповідальність за таку поведінку (припинення зловживання своїми правами, застосування інших наслідків, установлених законом), але при цьому не дав абсолютно жодного тлумачення, яку ж саме поведінку суб'єкта потрібно вважати зловживанням правом і як відмежувати її від правомірного діяння.

Необхідно наголосити, що довести зловживання правом складно, а в деяких випадках неможливо. Установлення зловживання процесуальним правом на оскарження судового рішення є оціночним і залежить від розсуду суду.

Зловживання правом трактують по-різному. Деякі вчені заперечують доцільність такого поняття, вважаючи, що протиправного здійснення права не може бути. На думку інших учених, немає потреби виокремлювати таке поняття, як «зловживання правом», оскільки під час порушення будь-якої законодавчої заборони це вже правопорушення, що не потребує додаткової кваліфікації як зловживання правом.

У юридичній літературі обґрунтовується твердження, що неправомірної реалізації права

не існує, а ті, хто дотримуються такої думки, припускаються певної логічної помилки, наслідком якої є заперечення. Суперечливість категорії «зловживання правом» не є припустимою, оскільки «незаконного права» не існує. Варто акцентувати увагу на тому, що якщо особа діє в межах законодавства, вона не зловживає правом. Якщо її діяльність виходить за межі, встановлені законом, вона не зловживає законом, а порушує його і за це несе відповідальність. У будь-якому разі немає місця для ідеї загальної норми. Слід зазначити, що низка дослідників обстоювали аналогічну думку, вбачаючи небезпеку у визнанні зловживання правом на державному рівні, оскільки це відіграє значну роль у судовому розгляді під час кваліфікації дій особи як зловживання правом (Дрогозюк, 2015, с. 125; Дрогозюк, 2015, с. 77–78; Дрогозюк, 2016). Тобто зловживання правом – суспільно шкідлива поведінка, але не протиправна. Зловживання правом, як правило, не належить до порушення певних заборон або невиконання обов'язків і в буквальному розумінні передбачає зловживання законом у тих випадках, коли уповноважена особа має право на певне суб'єктивне право, діє в його межах, але порушує права інших людей або суспільства в цілому. Зловживання правом за певних обставин може бути трансформоване у кримінальне правопорушення, наприклад: зловживання опікунськими правами за наявності корисливої мети і шкоди підопічному (ст. 167 Кримінального кодексу України); зловживання службовими правами за наявності відповідних мотивів чи мети, а також істотної шкоди (статті 191, 364, 364-1, 365-2 Кримінального кодексу України) (Дудоров, Хавронюк, 2014, с. 110). Як бачимо, зловживання правом балансує на тонкій межі з правопорушенням. Лише один незначний крок і в певних випадках учинене суб'єктом діяння ми можемо знайти у відповідній статті кримінального кодексу.

Неприпустимість зловживання правом є моральним принципом, який забороняє його не тільки законом, а й свободами, благами і можливостями, які має людина. Кожна людина вільна як у виборі, так і в реалізації прав і можливостей. Однак свобода, надана людині, не означає, що їй дозволено все. Свобода, як і будь-що інше, має певні межі – як об'єктивні, коли свобода однієї людини обмежена правами і свободами іншої, так і суб'єктивні, які передбачають, що при здійсненні прав суб'єкт керується своєю системою цінностей, моральними принципами, ідеалами та совістю як заporукою належного і правильного використання наданої свободи. Тому неприпустимість

зловживання правом є тим моральним принципом, який ґрунтується на правильності, раціональності та необхідності використання наданих прав. Людина як егоцентрична істота прагне отримати якомога більше прав за рахунок відповідних обов'язків. Однак люди часто нехтують правами чи суспільними інтересами інших. Необхідним є створення дієвого правового механізму встановлення балансу між бажаннями уповноважених осіб і правом (свободою) інших, що буде реалізовувати захист від свавілля.

Сьогодні тема зловживання правами у зв'язку зі зміною умов життя набуває особливої актуальності та є предметом жвавого обговорення. У юридичній літературі питання зловживання правом трактується неоднозначно, автори публікацій висловлюють різні думки на цю тему. Деякі дослідники вважають, що сам термін «зловживання правом» є суперечливим. Користування правами не може бути незаконним, тобто ними не можливо зловживати. Дії, визначені як зловживання, мають місце тоді, коли особа виходить за межі дозволеного, тобто за межі законодавства. У юридичній літературі зазначається, що межі права окреслюються його нормами. В іншому разі необхідно було б зайняти позицію легалізації до невизначеності правових норм, що неминуче призвело б до протиріччя між формою і змістом права, між його «буквою» і «духом». Також варто зазначити, що тут немає місця ідеї та загального стандарту категорії «зловживання правом». Звертаючись до доктринальних напрацювань з означеної тематики, слід звернути увагу на те, що дослідники, які загалом підтримують існування категорії «зловживання правом», вважають за доцільніше вживати термін «використання права всупереч його призначенню» (Тихонович, 2012).

Аналіз підходів дослідників до проблематики зловживання правом дозволяє дійти висновку, що їх умовно можна об'єднати у три групи. Деякі вчені вважають, що реалізація суб'єктивного права всупереч його соціальному призначенню (зловживання владою) є протиправною поведінкою людини, а способом завдання шкоди – поведінка з реалізації норм права. Інші науковці до зловживання відносять випадки, коли суб'єкт діє в межах суб'єктивного права, але використовує форми його здійснення, що виходять за встановлені законом межі. Представники третьої групи вчених під реалізацією суб'єктивного права всупереч його соціальному призначенню розуміють поведінку суб'єкта відповідно до змісту права, але спрямовану на досягнення результатів,

несумісних із суспільними цілями. До того ж дії уповноваженої особи в цій ситуації порушують не конкретний обов'язок, а загальну заборону, що має застосовуватися до кожного: не зловживати правом, оскільки це засуджується суспільством.

Комплексно аналізуючи поняття «зловживання правом», слід зазначити, що ця категорія відрізняється від поняття «протиправне діяння». Можна виокремити низку ознак, завдяки яким ці поняття відрізняються: випадки зловживання правом набагато важче виявити, ніж випадки протиправної поведінки; зловживання правами зрештою призводить до злочину (тобто це два різних явища як причина, умова та наслідок); зловживання правом завжди базується на суб'єктивному праві і формально не порушує об'єктивне право, водночас протиправне діяння завжди порушує певну правову норму і може бути вчинене навіть без суб'єктивного права (Тихонович, 2012).

Як зазначає Т. Полянський (2010), виокремлюються юридична та суб'єктивна передумови зловживання правом. Науковець наголошує, що можливість зловживання, як правило, є наслідком недосконалості норм об'єктивного права, що умовно можна назвати юридичним припущенням явища, яке розглядається. Ця недосконалість може бути зумовлена не лише об'єктивними чинниками (неспроможністю права як формальної системи норм повноцінно регулювати реальні суспільні відносини), а й суб'єктивними (нерозумінням автором закону справжньої сутності суб'єктивного права).

Крім правової варто виокремити суб'єктивну вимогу, тобто специфічну форму викривленого правового усвідомлення зловживань, яку в літературі називають «егоцентризмом». Таке порушення правосвідомості є насамперед наслідком і проявом неузгодженості (зворотного збігу) інтересів суб'єкта та відповідного законодавчого чи виконавчого органу, до компетенції якого входить визначення конкретних меж позитивної дії та, зрештою, природного права (Полянський, 2010, с. 128; Тихонович, 2012, с. 19–20).

Зловживання правом можливе при дотриманні передумов: закріплення суб'єктивних прав у законі (існування норми); ефективна можливість здійснення суб'єктивного права; застосування суб'єктивного права на практиці, коли суб'єкт не дотримується відповідного юридичного зобов'язання; особа шкодить суспільним відносинам; суб'єкт поводить себе неадекватно або аморально (Тихонович, 2012, с. 20).

Цікавим є підхід деяких дослідників, які виокремлюють такі ознаки зловживання пра-

вом: уповноважена особа має певні суб'єктивні права; зловживання правами, виходячи із самої концепції, можливе лише тоді, коли вона реалізована, тобто питання зловживання правом стосується не суб'єктивного права взагалі, не його змісту, а процесу зловживання, його реалізації; особа не повинна порушувати жодної правової норми при реалізації свого суб'єктивного права під загрозою вчинення кримінального правопорушення; обов'язковим елементом поняття «зловживання правом» є наявність заподіяної шкоди та прямий причинний зв'язок між здійсненням суб'єктивного права та негативними наслідками, що настали, оскільки шкода, завдана без дотримання норм права, є протиправним діянням, тобто правопорушенням, а користування своїм правом без заподіяння шкоди іншим особам є нормальним задоволенням своєї потреби в межах, визначених законом (Онищенко, 2007; Тихонович, 2012); зловживання правом завжди є умисною поведінкою (Полянський, 2010, с. 128; Тихонович, 2012, с. 20).

Вищенаведені ознаки дозволяють визначити поняття «зловживання правом» як особливий вид правової поведінки, що полягає в реалізації суб'єктивних прав громадянами, суперечить меті права, завдає шкоди суспільству, державі та особі. Водночас ця категорія не відповідає основним положенням права, його основним засадам, що виражають об'єктивні закономірності, тенденції та потреби суспільства, які визначають сутність усієї системи, галузі, інституту права та є загальноприйнятими завдяки їх правовому закріпленню, тобто правовій основі.

Наукові джерела, присвячені означеній тематиці, виокремлюють два види зловживань: ті, що не характеризуються явною протиправністю, не мають на меті суспільно шкідливу поведінку особи, яка спирається у своїх діях на суб'єктивне право; ті, які характеризуються явною протиправністю, виражаються в порушенні суб'єктивного права, що призводить до порушення встановлених правових меж.

Слід зазначити, що зловживання правом за негативними результатами своїх наслідків не тільки наближається до злочинів, а й може навіть перевершувати їх. Проте зловживання певною кількістю повноважень не є кримінальним правопорушенням, оскільки це правопорушення позбавлене істотної ознаки – протиправності. Це означає, що зловживання правом прямо не заборонено законом, а отже, не підлягає покаранню, що дозволяє не тільки отримати певні безумовні вигоди, а й не нести за них відповідальність.

Хоча немає особливої проблеми у відмежуванні зловживання правом від злочинного діяння, для того щоб знайти різницю між зловживанням правом та правомірною поведінкою, слід подолати певні труднощі, основа яких виявляється у формальній непротиправності цієї поведінки (Тихонович, 2012, с. 20–21).

У юридичній літературі можна знайти таке твердження: «Якщо зловживання являє собою правомірну дію, а отже його вчинення не тягне для суб'єкта несприятливих юридичних наслідків, то чи є практична значущість у його вивченні?» (Свердліченко, 2017, с. 358). Із цим важко не погодитися, адже природа та сутність таких понять, як «правопорушення» та «правомірна поведінка», вже давно досліджені в науці (Свердліченко, 2017, с. 358).

Слід вказати, що існує декілька підходів до характеристики зловживання правом, серед яких: 1) заперечення самого поняття «зловживання правом», оскільки правомочність здійснювати право на заподіяння шкоди іншим особам не входить до змісту суб'єктивного права, а тому здійснення права не може бути протиправним; 2) визнання необхідності законодавчого закріплення та доктринального обґрунтування поняття «зловживання правом». До того ж на підставі двох зазначених підходів виокремлено третій, за яким протиправність поведінки як юридична ознака правопорушення явно не виражена (Дроботов, 2018, с. 188).

Аналіз першого підходу потребує розрізнення дефініції «поняття» і «термін». Під поняттям розуміють логічно оформлену загальну думку про предмет, ідею чого-небудь, водночас термін – це слово чи словосполучення, яке є назвою певного поняття якої-небудь спеціальної галузі науки, техніки, мистецтва. Критиками поняття «зловживання правом» виступали деякі дослідники, вважаючи, що вказаного явища об'єктивно не існує та існувати не може. Так, на підтвердження цієї точки зору в доктринальних джерелах зустрічаються застереження щодо небезпечності протиставлення форми та змісту у праві, відсутності необхідності такого протиставлення.

Прихильниками другого підходу висловлено думку, що термін «зловживання правом» має право на існування та означає такі відносини, які існують насправді, де уповноважений суб'єкт допускає недозволене використання свого права, але при цьому ззовні завжди спирається на своє суб'єктивне право.

При цьому, з'ясовуючи сутність і зміст поняття «зловживання правом» та аналізуючи позиції вчених, виокремлюються декілька ос-

новних концепцій: концепція, прихильники якої визначають зловживання правом як використання суб'єктивних прав та/або наданих прав із порушенням та/або без порушення правових обмежень; концепція, згідно з якою зловживання правом визначається як форма використання права всупереч його меті, призначенню, соціальній функції чи інтересам інших суб'єктів, що завдає шкоди іншим учасникам суспільних відносин, як поняття, що ототожнює зловживання правом із порушенням закону та його меж; концепція, відповідно до якої під зловживанням правом розуміють особливий вид порушення, вчинюваний особою, що має право, який стосується використання певних заборонених форм у межах загальної дозволеної особі поведінки (Резнікова, 2013, с. 26–27; Дроботов, 2018, с. 189). Набула поширення також концепція, за якою зловживання правом трактується як вид правової поведінки (Дроботов, 2018, с. 189).

На думку М. Рубашенка (2010, с. 119) та І. Дроботова (2018, с. 189), зловживання правами, з одного боку, є особливим видом неправомірної поведінки (відмінним від правопорушень), за якої суб'єкт правочину (суб'єкт зловживання правом), реалізуючи свої права й обов'язки, завдає шкоди іншим суб'єктам, діючи формально відповідно до закону. Це діяння, що містить усі елементи юридичної ознаки конкретних злочинних дій, деліктів, злочинів тощо і тому є особливим видом правопорушення.

На думку Л. Шипілова (2010, с. 8–9), зловживання правом необхідно розглядати як похідну юридичну категорію, тобто як узагальнене поняття, яке включає в себе категорії галузевих юридичних наук (зловживання конституційними правами, зловживання цивільними правами, зловживання батьківськими правами тощо). Вихідною юридичною категорією (максимально узагальненим поняттям) у цьому разі є категорія «правова поведінка», яка водночас із зловживанням правом містить правопорушення та правомірну поведінку.

Натомість В. Резнікова (2013, с. 34) пропонує під зловживанням правом розуміти добровільні та свідомі дії суб'єкта, які є наслідком недобросовісного використання його суб'єктивного права всупереч його цілям, що загрожує суспільним та/або особистим інтересам третіх осіб чи створює реальний ризик їх настання в разі правомірності таких дій.

Варто зауважити, що вчені також розглядають зловживання правом як особливе правопорушення, в якому особа, користуючись наданим їй державою правом, застосовує способи,

що завдають шкоди іншим суб'єктам права, причому ця шкода значно перевищує вигоду від такого здійснення нею права; як особливу категорію правопорушення, вчиненого особою при здійсненні свого права, що належить до використання заборонених спеціальних форм у межах загальної дозволеної їй поведінки. Зокрема, низка дослідників формулюють сутність поняття «зловживання правом» через межі права та межі суб'єктивного права (Дроботов, 2018, с. 189).

Деякі дослідники розглядають зловживання правом як специфічну форму правового нігілізму, стверджуючи, що це кваліфікований випадок нігілістичного підходу до права, коли його заперечення відбувається під виглядом його дотримання. Зловживаючи правом, особа фактично виявляє свою неповагу до свобод інших осіб та права в цілому. Особа, яка зловживає правом, діє скептично, зневажливо, належним чином сприймає право, однак не вірить або негативно ставиться до права як найбільш ефективного регулятора суспільних відносин (Штефан, 2017, с. 64; Рогач, 2011, с. 262). Г. Чувакова (2011, с. 440) називає зловживання правами видом правової аномалії, В. Комаров (2011, с. 410) – юридичним парадоксом. Розробивши чимало пропозицій щодо заходів та засобів протидії зловживанню цивільними процесуальними правами, наукове товариство поки не має єдиного погляду щодо розуміння змістовної сутності цього поняття. Сьогодні в теорії сформувалося декілька різних підходів до його визначення (Штефан, 2017, с. 64).

Доволі поширеною є точка зору, що досліджуване явище – це особлива форма цивільного процесуального правопорушення. Така позиція була обґрунтована, зокрема, у цивілістиці, де пропонується вважати зловживанням процесуальними правами умисні, недобросовісні дії учасників цивільного процесу (а в окремих випадках і суду), що супроводжуються порушенням умов здійснення суб'єктивних процесуальних прав і відбуваються лише з видимістю їх здійснення, поєднані з уведенням в оману щодо відомих обставин справи з метою обмеження можливості здійснення або порушення прав інших осіб, які беруть участь у провадженні, а також перешкоджання суду в належному та своєчасному дослідженні та вирішенні справи, що передбачає застосування засобів примусу (Штефан, 2017, с. 64).

Інша група учених при формулюванні дефініції «зловживання правами» уникає безпосереднього використання термінів «правопорушення» чи «неправомірні дії» та використовує смислові конструкції, що вказують на характе-

ристику такої поведінки як злісної чи недобросовісної. Зокрема, під зловживанням процесуальними правами пропонують розуміти умисні недобросовісні дії учасників цивільного процесу, що супроводжуються порушенням умов здійснення суб'єктивних процесуальних прав і створенням оманливого переконання щодо їх дійсної реалізації (Акімова, 2015, с. 67; Штефан, 2017, с. 65). Це соціально шкідлива поведінка уповноваженого суб'єкта, яка спрямована на реалізацію своїх суб'єктивних прав та формально відповідає чинним правовим нормам, проте суперечить соціальному призначенню прав, що реалізуються, та порушує межі їх здійснення з метою завдання шкоди (суспільству, державі чи іншим особам) чи без такої мети (Васильєва, 2013, с. 56; Штефан, 2017, с. 65). Це недобросовісна, злісна поведінка уповноваженої особи, яка посягає на конструктивні принципи правового регулювання. Сутність зловживання правом визначається ступенем соціальної шкідливості поведінки, зумовленої корисливістю чи іншою особистою зацікавленістю, егоїстичним втіленням у процедуру використання прав лише своїх інтересів на шкоду правам та/або законним інтересам інших осіб, чим спотворюється мета правового регулювання, втілена законодавцем (Штефан, 2017, с. 65).

Ще один підхід ґрунтується на тому, що зловживанням процесуальними правами є здійснення наданого законом права всупереч його справжньому призначенню та регулятивному потенціалу. Подібне тлумачення можна знайти у практиці Європейського суду з прав людини та зарубіжній доктрині.

Дефініції у площині зловживання правом пропонують і деякі дослідники, які відносять до зловживання цивільними процесуальними правами використання учасником цивільного процесу свого суб'єктивного цивільного процесуального права з метою, яка суперечить завданням цивільного судочинства (Бичкова, Чурпіта, 2015, с. 14; Штефан, 2017, с. 65); недобросовісне здійснення особою права на судовий захист, використання стороною судового процесу цього права не відповідно до призначення процесу (Рогач, 2013, с. 148; Штефан, 2017, с. 65).

Неоднозначне сприйняття розглядуваного правового явища зумовлює потребу в чіткому визначенні його правової природи та сутності. Перш за все, слід встановити, чи є підстави вважати зловживання процесуальними правами особливою формою правопорушення (Штефан, 2017, с. 65).

На основі систематизації різних наукових поглядів щодо проблеми зловживання правом

В. Резнікова (2013) виокремлює п'ять її основних концепцій: 1) концепція, прихильники якої визначають зловживання правом як використання суб'єктивних прав та/або повноважень, що застосовуються без порушення встановлених законом меж; 2) уявлення про те, що зловживання правом розуміють як форму, в якій право використовується всупереч його меті, соціальній функції чи інтересам інших сторін; 3) концепція, в якій зловживання правом ідентифікується як перевищення закону та його меж; 4) тлумачення зловживання правом як певного типу правопорушення; 5) трактування зловживання правом як різновиду правової поведінки. Як бачимо, дослідники, що розглядали означену тематику, не мають єдиного бачення сутності такої юридичної категорії, як «зловживання правом». Деякі вчені виокремлюють типи і концепції зловживання правом. Проте у вітчизняній науковій думці ще не сформовано єдиного підходу як до визначення поняття «зловживання правом», так і до основних типів зловживання правом.

ВИСНОВКИ. У юридичній літературі питання зловживання правом розглядається неоднозначно, автори публікацій висловлюють різні точки зору з огляду на проблематику. Наразі дослідники не мають єдиного бачення визначення терміна «зловживання правом», через що у вітчизняній доктрині він залишається суперечливим. Підходи до розуміння сутності категорії «зловживання правом» поділяються на дві великі групи залежно від того, прихильники якої теорії походження права досліджують цей прояв. Так, прихильники теорії природного права розглядають

зловживання правом як певний етичний мінімум поведінки суб'єкта, що дозволяє йому вчинити певні дії, за які ця особа не буде притягати до юридичної відповідальності. Прихильники теорії позитивізму взагалі заперечують існування категорії «зловживання правом», оскільки на нормативному рівні відсутнє чітке визначення цієї дефініції. Як бачимо, категорія «зловживання правом» є доволі дискусійною у вітчизняній політико-правовій практиці. Однак різний підхід до її розуміння спричиняє неоднозначність у протидії цьому явищу.

Зловживання правом балансує на тонкій межі із правопорушенням. Лише один незначний крок і в деяких випадках вчинюване суб'єктом діяння ми можемо знайти у відповідній статті кримінального кодексу, що перетворює юридично нейтральну поведінку на правопорушення.

Досліджуючи проблематику підходів дослідників до розуміння сутності категорії «зловживання правом», можна виокремити такі концепції: зловживання правом не існує; зловживання правом – це соціально шкідлива поведінка, яка, однак, не порушує норм права; моральний принцип, учинення правозначущої поведінки; здійснення права всупереч його призначенню; види зловживання, які не характеризуються явною протиправністю, що виражається в соціально шкідливій поведінці уповноваженої особи, котра спирається на належне їй суб'єктивне право; різновид правового нігілізму; особливий вид правопорушення; форма здійснення права всупереч його призначенню, меті, соціальній функції чи інтересам інших суб'єктів.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Акімова А. О. Зловживання позивачем правом на звернення до суду з метою встановлення найбільш сприятливих умов для розгляду справи // Зловживання цивільними процесуальними правами: шляхи протидії : матеріали круглого столу (м. Одеса, 27 листоп. 2015 р.) / МОН України, Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса : Фенікс, 2015. С. 66–69.
2. Барабаш О. О. Підходи до класифікації видів поведінки людини в теорії права. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2016. Вип. 6, т. 1. С. 3–6.
3. Бичкова С. С., Чурпіта Г. В. Зловживання цивільними процесуальними правами. *Криміналістичний вісник*. 2015. № 2. С. 12–18.
4. Васильєва С. А. Проблема злоупотребления материальными и процессуальными правами: понятие и признаки злоупотребления правом. *Економіка та право*. 2013. № 2. С. 52–57.
5. Дроботов І. С. Зловживання процесуальними правами в адміністративному судочинстві. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2018. № 1 (59). С. 187–192.
6. Дрогозюк К. Б. Зловживання процесуальними правами під час доказування у цивільному процесі України // Зловживання цивільними процесуальними правами: шляхи протидії : матеріали круглого столу (м. Одеса, 27 листоп. 2015 р.) / МОН України, Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса : Фенікс, 2015б. С. 76–79.
7. Дрогозюк К. Б. Зловживання процесуальними правами під час доказування в цивільному процесі України та Франції. *Jurnalul Juridic National: Teorie și Practică*. 2015a. № 6 (16). С. 124–128.
8. Дрогозюк К. Б. Сучасні джерела доказування у цивільному процесі України та Франції. *Право і суспільство*. 2016. № 1. С. 52–63.

9. Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Кримінальне право : навч. посіб. / за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваїте, 2014. 944 с.
10. Курс цивільного процесу : підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. 1352 с.
11. Мілетич О. О. Зловживання правом: загальнотеоретичний аспект. Феномен свободи у праві. *Держава і право*. 2011. Вип. 52. С. 60–64.
12. Олійник А. Запобігання зловживанню цивільними процесуальними правами: питання теорії та практики. *Юридична Україна*. 2013. № 7. С. 83–91.
13. Онищенко Г. Проблема існування категорії «зловживання правом». *Юридичний журнал*. 2007. № 1. С. 25–31.
14. Полуєтков І. Зловживання правом як порушення засад цивільного законодавства. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2008. № 6. С. 32–41.
15. Полянський Т. Зловживання правом (загальнотеоретичний аспект). *Право України*. 2010. № 1. С. 128–134.
16. Резнікова В. В. Зловживання правом: поняття та ознаки. *Університетські наукові записки*. 2013. № 1. С. 23–35.
17. Рогач О. Я. Зловживання позивачем процесуальним правом при використанні правових механізмів, передбачених ст. 207 Цивільного процесуального кодексу України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 3-1. С. 148–150.
18. Рогач О. Я. Зловживання правом: теоретико-правове дослідження : монографія. Ужгород : Ліра, 2011. 368 с.
19. Рубащенко М. А. Зловживання правом як загальноправова категорія: допустимість, сутність, кваліфікація. *Юридичний журнал*. 2010. № 4. С. 110–119.
20. Свердліченко В. П. Аналіз категорії «зловживання правом на честь, гідність та ділову репутацію» в умовах надзвичайного або воєнного стану. *Форум права*. 2017. № 5. С. 356–361. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.1199304>.
21. Тихонович Л. А. Зловживання правом у сфері трудових відносин як моральна проблема. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди «Право»*. 2012. Вип. 18. С. 19–27.
22. Хохлова Т. С. Форми зловживання правом: теоретико-правовий аспект. *ScienceRise: Juridical Science*. 2020. № 4 (14). С. 23–28. DOI: <https://doi.org/10.15587/2523-4153.2020.216734>.
23. Чувакова Г. М. Зловживання правом як вид правових аномалій. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 60. С. 440–445.
24. Шипілов Л. М. До питання про поняття та сутність зловживання правом. *Право і безпека*. 2010. № 1. С. 6–9.
25. Штефан А. Зловживання цивільними процесуальними правами як процесуальний юридичний факт. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2017. № 2. С. 62–70.

Надійшла до редакції: 01.02.2023

Прийнята до опублікування: 03.03.2023

REFERENCES

1. Akimova, A. O. (2015, November 27). *Abuse of the right to apply to the court by the plaintiff in order to establish the most favorable conditions for the case consideration* [Conference presentation abstract]. Round Table “Abuse of civil procedural rights: ways to counteract”, Odesa, Ukraine.
2. Barabash, O. O. (2016). Approaches to the classification of types of human behavior in the theory of law. *Scientific Journal of Public and Private Law*, 6(1), 3-6.
3. Bychkova, S. S., & Churpita, H. V. (2015). Abuse of civil procedural rights. *Criminalistics Bulletin*, 2, 12-18.
4. Chuvakova, H. M. (2011). Abuse of law as a type of legal anomalies. *Current Problems of State and Law*, 60, 440-445.
5. Drobotov, I. S. (2018). Abuse of procedural rights in administrative proceedings. *State and Regions. Series: Law*, 1, 187-192.
6. Drohoziuk, K. B. (2015a). Abuse of procedural rights during proof in the civil procedure of Ukraine and France. *Jurnalul Juridic National: Teorie și Practică*, 6(16), 124-128.
7. Drohoziuk, K. B. (2015b, November 27). *Abuse of procedural rights during proof in the civil process of Ukraine* [Conference presentation abstract]. Round Table “Abuse of civil procedural rights: ways to counteract”, Odesa, Ukraine.
8. Drohoziuk, K. B. (2016). Modern sources of evidence in the civil procedure of Ukraine and France. *Law and Society*, 1, 52-63.
9. Dudorov, O. O., & Khavroniuk, M. I. (2014). *Criminal law* (M. I. Khavroniuk, Ed.). Vaite.

10. Khokhlova, T. S. (2020). Forms of abuse of law: theoretical and legal aspect. *ScienceRise: Juridical Science*, 4(14), 23-28. <https://doi.org/10.15587/2523-4153.2020.216734>.
11. Komarov, V. V., Bihun, V. A., Barankova, V. V. et al. (2011). *Course of civil procedure* (V. V. Komarov, Ed.). Right.
12. Miletich, O. O. (2011). Abuse of law: general theoretical aspect. The phenomenon of freedom in law. *State and Law*, 52, 60-64.
13. Oliinyk, A. (2013). Prevention of abuse of civil procedural rights: issues of theory and practice. *Legal Ukraine*, 7, 83-91.
14. Onyshchenko, H. (2007). The problem of the existence of the category "abuse of right". *Legal Journal*, 1, 25-31.
15. Polianskyi, T. (2010). Abuse of law (general theoretical aspect). *Law of Ukraine*, 1, 128-134.
16. Poluektov, I. (2008). Abuse of right as a violation of the principles of civil law. *Theory and Practice of Intellectual Property*, 6, 32-41.
17. Rieznikova, V. V. (2013). Abuse of law: concept and signs. *University Scientific Notes*, 1, 23-35.
18. Rohach, O. Ya. (2011). *Abuse of law: theoretical and legal research*. Lira.
19. Rohach, O. Ya. (2013). Abuse of procedural rights by the plaintiff when using the legal mechanisms provided for in Article 207 of the Civil Procedure Code of Ukraine. *Comparative and Analytical Law*, 3-1, 148-150.
20. Rubashchenko, M. A. (2010). Abuse of right as a general legal category: admissibility, essence, qualification. *Legal Journal*, 4, 110-119.
21. Shtefan, A. (2017). Abuse of civil procedural rights as a procedural legal fact. *Theory and Practice of Intellectual Property*, 2, 62-70.
22. Shypilov, L. M. (2010). To the question of the concept and essence of abuse of law. *Law and Safety*, 1, 6-9.
23. Sverdlichenko, V. P. (2017). Analysis of the category "abuse of the right to honor, dignity and business reputation" in the conditions of emergency or martial law. *Forum of Law*, 5, 356-361. <https://doi.org/10.5281/zenodo.1199304>.
24. Tykhonovych, L. A. (2012). Abuse of law in the field of labor relations as a moral problem. *Collection of scientific works of H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University "Law"*, 18, 19-27.
25. Vasileva, S. A. (2013). The problem of abuse of material and procedural rights: the concept and signs of abuse of law. *Economics and Law*, 2, 52-57.

Received the editorial office: 1 February 2023

Accepted for publication: 3 March 2023

ВИКТОР ВИКТОРОВИЧ ЛАЗАРЕВ,

кандидат юридических наук, доцент,
Харьковский национальный университет внутренних дел,
кафедра теории и истории государства и права;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9468-0497>,
e-mail: judge2101@gmail.com

КОНЦЕПЦИИ ПОНИМАНИЯ СУЩНОСТИ КАТЕГОРИИ «ЗЛОУПОТРЕБЛЕНИЕ ПРАВОМ»

Определены основные подходы к пониманию понятия «злоупотребление правом» в отечественной науке. Отмечено, что неоднозначное восприятие рассматриваемого правового явления обуславливает потребность в четком определении его правовой природы и сущности. Приведены основные характеристики, благодаря которым понятие «злоупотребление правом» отличается от понятий «противоправное действие» и «правомерное поведение». Выделены юридическая и субъективная предпосылки злоупотребления правом. Перечислены обстоятельства, наличие которых способствует возможности злоупотребления правом, выделены его ключевые признаки. На основе систематизации различных научных взглядов на проблему злоупотребления правом выделены основные концепции, на основе которых рассматривается его юридическая природа.

Ключевые слова: право, злоупотребление правом, философское понимание, концепция, правозначимое поведение, юридическая ответственность.

VICTOR VICTOROVYCH LAZARIEV,

*Candidate of Law, Associate Professor,
Kharkiv National University of Internal Affairs,
Department of Theory and History of State and Law;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9468-0497>,
e-mail: judge2101@gmail.com*

**CONCEPTS OF UNDERSTANDING THE ESSENCE OF THE “ABUSE OF RIGHTS”
CATEGORY**

The research is devoted to defining the essence of the abuse of rights and highlighting the main concepts for understanding this category. It has been emphasized that in the legal literature the issue of the abuse of rights is considered ambiguously, and the publication authors have different opinions on this subject. There is a view that the very term “abuse of rights” is controversial. Approaches to understanding the essence of the category of “abuse of rights” are divided into two broad groups depending on the theory of right origin that is used to study this manifestation. Thus, supporters of the natural law theory consider the abuse of rights as a certain ethical minimum of a subject's behaviour, which allows him or her to commit certain actions for which he or she will not be held legally liable. Supporters of the positivist theory generally deny the existence of the category of “abuse of rights” because there is no clear definition of this concept at the regulatory level.

It has been identified the main signs of abuse of rights. Therefore, it has been noted that abuse of rights balances on a fine line with an offense. It is enough to take a minor step, and in some cases the reflection of the act committed by the subject can be found in the relevant article of the Criminal Code, which turns legally neutral behaviour into an offense.

Exploring the issues of approaches put forward by researchers to understanding the essence of the category “abuse of rights”, it is possible to distinguish the following concepts: abuse of rights does not exist; abuse of rights is socially harmful behavior which, however, does not violate the law; moral principle, performance of lawful behaviour; exercise of rights contrary to their purpose; types of abuse: those that are not characterized by obvious unlawfulness, which is expressed in the socially harmful behaviour of an authorized person who relies on a subjective right belonging to him/her; a type of legal nihilism; a special type of offense; a form of exercising a right contrary to its purpose, goal, social function or interests of other subjects.

Key words: *right, abuse of rights, philosophical understanding, concept, lawful behaviour, legal liability.*

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Лазарєв В. В. Концепції розуміння сутності категорії «зловживання правом». *Право і безпека*. 2023. № 1 (88). С. 179–189. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.1.16>.

Citation (APA): Lazarev, V. V. (2023). Concepts of understanding the essence of the “abuse of rights” category. *Law and Safety*, 1(88), 179–189. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.1.16>.